उत्तरभागः

प्रथमोऽध्यायः

ऋषय ऊचुः
भवता कथितः सम्यक् सर्गः स्वायंभुवस्ततः
ब्रह्माण्डस्यास्य विस्तारो मन्वन्तरविनिश्चयः १
तत्रेश्वरेश्वरो देवो वर्णिभिर्धर्मतत्परैः
ज्ञानयोगरतैर्नित्यमाराध्यः कथितस्त्वया २
तत्त्वञ्चाशेषसंसारदुःखनाशमनुत्तमम्
ज्ञानं ब्रह्मैकविषयं येन पश्येम तत्परम् ३
त्वं हि नारायणः साक्षात्कृष्णद्वैपायनात्प्रभो
अवाप्ताखिलविज्ञानस्तत्त्वां पृच्छामहे पुनः ४
श्रुत्वा मुनीनां तद्वाक्यं कृष्णद्वैपायनं प्रभुम्
सूतः पौराणिकः स्मृत्वा भाषितुं ह्युपचक्रमे ५
अथास्मिन्नन्तरे व्यासः कृष्णद्वैपायनः स्वयम्
आजगाम मुनिश्रेष्ठा यत्र सत्रं समासते ६
तं दृष्ट्वा वेदविद्वांसं कालमेघसमद्युतिम्
व्यासं कमलपत्राक्षं प्रणेमुर्द्विजपुङ्गवाः ७
पपात दण्डवद्भूमौ दृष्ट्वासौ लोमहर्षणः
प्रदक्षिणीकृत्य गुरुं प्राञ्जलिः पार्श्वगोऽभवत् ८
पृष्टास्तेऽनामयं विप्राः शौनकाद्या महामुनिम्
समासृत्यासनं तस्मै तद्योग्यं समकल्पयन् ९
अथैनानब्रवीद्वाक्यं पराशरसुतः प्रभुः
कच्चिन्न हानिस्तपसः स्वाध्यायस्य श्रुतस्य च १०
ततश्च सूतः स्वगुरुं प्रणम्याह महामुनिम्
ज्ञानं तद्ब्रह्मविषयं मुनीनां वक्तुमर्हसि ११

इमे हि मुनयः शान्तास्तापसा धर्मतत्पराः
शुश्रूषा जायते चैषां वक्तुमर्हसि तत्त्वतः १२
ज्ञानं विमुक्तिदं दिव्यं यन्मे साक्षात्त्वयोदितम्
मुनीनां व्याहृतं पूर्वं विष्णुना कूर्मरूपिणा १३
श्रुत्वा सूतस्य वचनं मुनिः सत्यवतीसुतः
प्रणम्य शिरसा रुद्रं वचः प्राह सुखावहम् १४
व्यास उवाच
वक्ष्ये देवो महादेवः पृष्टो योगीश्वरैः पुरा
सनत्कुमारप्रमुखैः स्वयं यत्समभाषत १५
सनत्कुमारः सनकस्तथैव च सनन्दनः
अङ्गिरा रुद्रसहितो भृगुः परमधर्मवित् १६
कणादः कपिलो गर्गो वामदेवो महामुनिः
शुक्रो वसिष्ठो भगवान्सर्वे संयतमानसाः १७
परस्परं विचार्यैते संशयाविष्टचेतसः
तप्तवन्तस्तपो घोरं पुण्ये बदरिकाश्रमे १८
अपश्यंस्ते महायोगमृषिं धर्मसुतं मुनिम्
नारायणमनाद्यन्तं नरेण सहितं तदा १९
संस्तूय विविधैः स्तोत्रैः सर्ववेदसमुद्भवैः
प्रणेमुर्भक्तिसंयुक्ता योगिनो योगवित्तमम् २०
विज्ञाय वाञ्छितं तेषां भगवानपि सर्ववित्
प्राह गम्भीरया वाचा किमर्थं तप्यते तपः २१
अब्रुवन्हृष्टमनसो विश्वात्मानं सनातनम्
साक्षान्नारायणं देवमागतं सिद्धिसूचकम् २२
वयं संशयमापन्नाः सर्वे वै ब्रह्मवादिनः
भवन्तमेकं शरणं प्रपन्नाः पुरुषोत्तमम् २३

त्वं वेत्सि परमं गुह्यं सर्वन्तु भगवानृषिः
नारायणः स्वयं साक्षात्पुराणोऽव्यक्तपूरुषः २४
नह्यन्यो विद्यते वेत्ता त्वामृते परमेश्वरम्
स त्वमस्माकमचलं संशयं छेत्तुमर्हसि २५
किं कारणमिदं कृत्स्नं कोऽनुसंसरते सदा
कश्चिदात्मा च का मुक्तिः संसारः किंनिमित्तकः २६
कः संसारपतीशानः को वा सर्वं प्रपश्यति
किं तत्परतरं ब्रह्म सर्वं नो वक्तुमर्हसि २७
एवमुक्त्वा तु मुनयः प्रापश्यन्पुरुषोत्तमम्
विहाय तापसं वेषं संस्थितं स्वेन तेजसा २८
विभ्राजमानं विमलं प्रभामण्डलमण्डितम्
श्रीवत्सवक्षसं देवं तप्तजाम्बूनदप्रभम् २९
शङ्खचक्रगदापाणिं शार्ङ्गहस्तं श्रिया वृतम्
न दृष्टस्तत्क्षणादेव नरस्तस्यैव तेजसा ३०
तदन्तरे महादेवः शशाङ्काङ्कितशेखरः
प्रसादाभिमुखो रुद्रः प्रादुरासीन्महेश्वरः ३१
निरीक्ष्य ते जगन्नाथं त्रिनेत्रं चन्द्रभूषणम्
तुष्टुवुर्हृष्टमनसो भक्त्या तं परमेश्वरम् ३२
जयेश्वर महादेव जय भूतपते शिव
जयाशेषमुनीशान तपसाभिप्रपूजित ३३
सहस्रमूर्ते विश्वात्मन् जगद्यन्त्रप्रवर्तक
जयानन्त जगज्जन्मत्राणसंहारकारक ३४
सहस्रचरणेशान शंभो योगीन्द्रवन्दित
जयाम्बिकापते देव नमस्ते परमेश्वर ३५
संस्तुतो भगवानीशस्त्र्यम्बको भक्तवत्सलः

समालिङ्ग्य हृषीकेशं प्राह गम्भीरया गिरा ३६
किमर्थं पुण्डरीकाक्ष मुनीन्द्रा ब्रह्मवादिनः
इमं समागता देशं किं नु कार्यं मयाच्युत ३७
आकर्ण्य तस्यतद्वाक्यं देवदेवो जनार्दनः
प्राह देवो महादेवं प्रसादाभिमुखं स्थितम् ३८
इमे हि मुनयो देव तापसाः क्षीणकल्मषाः
अभ्यागतानां शरणं सम्यग्दर्शनकाङ्क्षिणाम् ३९
यदि प्रसन्नो भगवान्मुनीनां भावितात्मनाम्
सन्निधौ मम तज्ज्ञानं दिव्यं वक्तुमिहार्हसि ४०
त्वं हि वेत्थ स्वमात्मानं न ह्यन्यो विद्यते शिव
ततस्त्वमात्मनात्मानं मुनीन्द्रेभ्यः प्रदर्शय ४१
एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रोवाच मुनिपुङ्गवान्
प्रदर्शयन्योगसिद्धिं निरीक्ष्य वृषभध्वजम् ४२
संदर्शनान्महेशस्य शङ्करस्याथ शूलिनः
कृतार्थं स्वयमात्मानं ज्ञातुमर्हथ तत्त्वतः ४३
प्रष्टुमर्हथ विश्वेशं प्रत्यक्षं पुरतः स्थितम्
ममैव सन्निधावेष यथावद्वक्ष्यतीश्वरः ४४
निशम्य विष्णोर्वचनं प्रणम्य वृषभध्वजम्
सनत्कुमारप्रमुखाः पृच्छन्ति स्म महेश्वरम् ४५
अथास्मिन्नन्तरे दिव्यमासनं विमलं शिवम्
किमप्यचिन्त्यं गगनादीश्वरार्थं समुद्बभौ ४६
तत्रासससाद योगात्मा विष्णुना सह विश्वकृत्
तेजसा पूरयन्विश्वं भाति देवो महेश्वरः ४७
ततो देवाधिदेवेशं शङ्करं ब्रह्मवादिनः
विभ्राजमानं विमले तस्मिन्ददृशुरासने ४८

यं प्रपश्यन्ति योगस्थाः स्वात्मन्यात्मानमीश्वरम्
अनल्पतेजसं शान्तं शिवं ददृशिरे किल ४९
यतः प्रसूतिर्भूतानां यत्रैतत्प्रविलीयते
तमासनस्थं भूतानामीशं ददृशिरे किल ५०
यदन्तरा सर्वमेतद्यतोऽभिन्नमिदं जगत्
स वासुदेवमीशानं तमीशं ददृशिरे परम् ५१
प्रोवाच पृष्टो भगवान्मुनीनां परमेश्वरः
निरीक्ष्य पुण्डरीकाक्षं स्वात्मयोगमनुत्तमम् ५२
तच्छृणुध्वं यथान्यायमुच्यमानं मयानघाः
प्रशान्तमनसः सर्वे ज्ञानमीश्वरभाषितम् ५३

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे ऋृष्यादिसंवादे ज्ञानयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः १

द्वितीयोऽध्यायः

ईश्वर उवाच
अवाच्यमेतद्विज्ञानमात्मगुह्यं सनातनम्
यन्न देवा विजानन्ति यतन्तोऽपि द्विजातयः १
इदं ज्ञानं समाश्रित्य ब्रह्मभूता द्विजोत्तमाः
न संसारं प्रपद्यन्ते पूर्वेऽपि ब्रह्मवादिनः २
गुह्याद् गुह्यतमं साक्षाद् गोपनीयं प्रयत्नतः
वक्ष्ये भक्तिमतामद्य युष्माकं ब्रह्मवादिनाम् ३
आत्मायं केवलः स्वच्छः शुद्धः सूक्ष्मः सनातनः
अस्ति सर्वान्तरः साक्षाच्चिन्मात्रस्तमसः परः ४
सोऽन्तर्यामी स पुरुषः स प्राणः स महेश्वरः

स कालोऽत्र तदव्यक्तं स च वेद इति श्रुतिः ५
अस्माद्विजायते विश्वमत्रैव प्रविलीयते
स मायी मायया बद्धः करोति विविधास्तनूः ६
न चाप्ययं संसरति न संसारमयः प्रभुः
नायं पृथ्वी न सलिलं न तेजः पवनो नभः ७
न प्राणो न मनोऽव्यक्तं न शब्दः स्पर्श एव च
न रूपं न रसो गन्धो नायं कर्ता न वागपि ८
न पाणिपादौ नो पायुर्न चोपस्थं द्विजोत्तमाः
न च कर्ता न भोक्ता वा न च प्रकृतिपूरुषौ
न माया नैव च प्राणा न चैव परमार्थतः ९
यथा प्रकाशतमसोः सम्बन्धो नोपपद्यते
तद्वदैक्यं न संबन्धः प्रपञ्चपरमात्मनोः १०
छायातपौ यथा लोके परस्परविलक्षणौ
तद्वत्प्रपञ्चपुरुषौ विभिन्नौ परमार्थतः ११
यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात्स्वरूपतः
न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि १२
पश्यन्ति मुनयो मुक्ताः स्वात्मानं परमार्थतः
विकारहीनं निर्द्वन्द्वमानन्दात्मानमव्ययम् १३
अहं कर्ता सुखी दुःखी कृशः स्थूलेति या मतिः
सा चाहङ्कारकर्तृत्वादात्मन्यारोपिता जनैः १४
वदन्ति वेदविद्वांसः साक्षिणं प्रकृतेः परम्
भोक्तारमक्षरं बुद्धं सर्वत्र समवस्थितम् १५
तस्मादज्ञानमूलो हि संसारः सर्वदेहिनाम्
अज्ञानादन्यथा ज्ञानात्तत्त्वं प्रकृतिसंगतम् १६
नित्योदितं स्वयं ज्योतिः सर्वगः पुरुषः परः

अहङ्काराविवेकेन कर्ताहमिति मन्यते १७
पश्यन्ति ऋषयोऽव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम्
प्रधानं प्रकृतिं बुद्धेः कारणं ब्रह्मवादिनः १८
तेनायं संगतः स्वात्मा कूटस्थोऽपि निरञ्जनः
स्वात्मानमक्षरं ब्रह्म नावबुध्येत तत्त्वतः १९
अनात्मन्यात्मविज्ञानं तस्माद्दुःखं तथेरितम्
रगद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः २०
कर्मण्यस्य महान्दोषः पुण्यापुण्यमिति स्थितिः
तद्वशादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः २१
नित्यः सर्वत्रगो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः
एकः सन्तिष्ठते शक्त्या मायया न स्वभावतः २२
तस्मादद्वैतमेवाहुर्मुनयः परमार्थतः
भेदो व्यक्तस्वभावेन सा च मायात्मसंश्रया २३
यथा हि धूमसंपर्कान्नाकाशो मलिनो भवेत्
अन्तः करणजैर्भावैरात्मा तद्वन्न लिप्यते २४
यथा स्वप्रभया भाति केवलः स्फटिकोपलः
उपाधिहीनो विमलस्तथैवात्मा प्रकाशते २५
ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विचक्षणाः
अर्थस्वरूपमेवान्ये पश्यन्त्यन्ये कुदृष्टयः २६
कूटस्थो निर्गुणो व्यापी चैतन्यात्मा स्वभावतः
दृश्यते ह्यर्थरूपेण पुरुषैर्भ्रान्तिदृष्टिभिः २७
यथा संलक्ष्यते रक्तः केवलं स्फटिको जनैः
रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत्परमपूरुषः २८
तस्मादात्माक्षरः शुद्धो नित्यः सर्वत्रगोऽव्ययः
उपासितव्यो मन्तव्यः श्रोतव्यश्च मुमुक्षुभिः २९

यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्वत्र सर्वदा
योगिनः श्रद्दधानस्य तदा संपद्यते स्वयम् ३०
यदा सर्वाणि भूतानि स्वात्मन्येवाभिपश्यति
सर्वभूतेषु चात्मानं ब्रह्म संपद्यते तदा ३१
यदा सर्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति
एकीभूतः परेणासौ तदा भवति केवलः ३२
यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः
तदासावमृतीभूतः क्षेमं गच्छति पण्डितः ३३
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति
तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ३४
यदा पश्यति चात्मानं केवलं परमार्थतः
मायामात्रं जगत्कृत्स्नं तदा भवति निर्वृतः ३५
यदा जन्मजरादुःखव्याधीनामेकभेषजम्
केवलं ब्रह्मविज्ञानं जायतेऽसौ तदा शिवः ३६
यथा नदीनदा लोके सागरेणैकतां ययुः
तद्वदात्माक्षरेणासौ निष्कलेनैकतां व्रजेत् ३७
तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो न संस्थितिः
अज्ञानेनावृतं लोके विज्ञानं तेन मुह्यति ३८
विज्ञानं निर्मलं सूक्ष्मं निर्विकल्पं यदव्ययम्
अज्ञानमितरत्सर्वं विज्ञानमिति तन्मतम् ३९
एतद्वः परमं सांख्यं भाषितं ज्ञानमुत्तमम्
सर्ववेदान्तसारं हि योगस्तत्रैकचित्तता ४०
योगात्संजायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते
योगज्ञानाभियुक्तस्य नावाप्यं विद्यते क्वचित् ४१
यदेव योगिनो यान्ति सांख्यैस्तदधिगम्यते

एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स तत्त्ववित् ४२
अन्ये च योगिनो विप्रा ह्यैश्वर्यासक्तचेतसः
मज्जन्ति तत्र तत्रैव ये चान्ये कुण्ठबुद्धयः ४३
यत्तत्सर्वमतं दिव्यमैश्वर्यममलं महत्
ज्ञानयोगाभियुक्तस्तु देहान्ते तदवाप्नुयात् ४४
एष आत्माहमव्यक्तो मायावी परमेश्वरः
कीर्तितः सर्ववेदेषु सर्वात्मा सर्वतोमुखः ४५
सर्वरूपः सर्वरसः सर्वगन्धोऽजरोऽमरः
सर्वतः पाणिपादोऽहमन्तर्यामी सनातनः ४६
अपाणिपादो जवनो ग्रहीता हृदि संस्थितः
अचक्षुरपि पश्यामि तथाकर्णः शृणोम्यहम् ४७
वेदाहं सर्वमेवेदं न मां जानाति कश्चन
प्राहुर्महान्तं पुरुषं मामेकं तत्त्वदर्शिनः ४८
पश्यन्ति ऋषयो हेतुमात्मनः सूक्ष्मदर्शिनः
निर्गुणामलरूपस्य यदैश्वर्यमनुत्तमम् ४९
यन्न देवा विजानन्ति मोहिता मम मायया
वक्ष्ये समाहिता यूयं शृणुध्वं ब्रह्मवादिनः ५०
नाहं प्रशास्ता सर्वस्य मायातीतः स्वभावतः
प्रेरयामि तथापीदं कारणं सूरयो विदुः ५१
यन्मे गुह्यतमं देहं सर्वगं तत्त्वदर्शिनः
प्रविष्टा मम सायुज्यं लभन्ते योगिनोऽव्ययम् ५२
ये हि मायामतिक्रान्ता मम या विश्वरूपिणी
लभन्ते परमं शुद्धं निर्वाणं ते मया सह ५३
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि
प्रसादान्मम योगीन्द्रा एतद्वेदानुशासनम् ५४

तत्पुत्रशिष्ययोगिभ्यो दातव्यं ब्रह्मवादिभिः
यदुक्तमेतद्विज्ञानं सांख्ययोगसमाश्रयम् ५५
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे ज्ञानयोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः २

तृतीयोऽध्यायः

ईश्वर उवाच
अव्यक्तादभवत्कालः प्रधानं पुरुषः परः
तेभ्यः सर्वमिदं जातं तस्माद्ब्रह्ममयं जगत् १
सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति २
सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्
सर्वाधारं सदानन्दमव्यक्तं द्वैतवर्जितम् ३
सर्वोपमानरहितं प्रमाणातीतगोचरम्
निर्विकल्पं निराभासं सर्वावासं परामृतम् ४
अभिन्नं भिन्नसंस्थानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम्
निर्गुणं परमं ज्योतिस्तज्ज्ञानं सूरयो विदुः ५
स आत्मा सर्वभूतानां स बाह्याभ्यन्तरः परः
सोऽहं सर्वत्रगः शान्तो ज्ञानात्मा परमेश्वरः ६
मया ततमिदं विश्वं जगत्स्थावरजङ्गमम्
मत्स्थानि सर्वभूतानि यस्तं वेद स वेदवित् ७
प्रधानं पुरुषं चैव तत्त्वद्वयमुदाहृतम्
तयोरनादिरुद्दिष्टः कालः संयोगजः परः ८
त्रयमेतदनाद्यन्तमव्यक्ते समवस्थितम्
तदात्मकं तदन्यत्स्यात्तद्रूपं मामकं विदुः ९

महदाद्यं विशेषान्तं संप्रसूतेऽखिलं जगत्
या सा प्रकृतिरुद्दिष्टा मोहिनी सर्वदेहिनाम् १०
पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते यः प्राकृतान्गुणान्
अहङ्कारविमुक्तत्वात्प्रोच्यते पञ्चविंशकः ११
आद्यो विकारः प्रकृतेर्महानिति च कथ्यते
विज्ञातृशक्तिविज्ञाताद् ह्यहङ्कारस्तदुत्थितः १२
एक एव महानात्मा सोऽहङ्कारोऽभिधीयते
स जीवः सोऽन्तरात्मेति गीयते तत्त्वचिन्तकैः १३
तेन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु
स विज्ञानात्मकस्तस्य मनः स्यादुपकारकम् १४
तेनाविवेकतस्तस्मात्संसारः पुरुषस्य तु
स चाविवेकः प्रकृतौ सङ्गात्कालेन सोऽभवत् १५
कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः
सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद्वशे १६
सोऽन्तरा सर्वमेवेदं नियच्छति सनातनः
प्रोच्यते भगवान्प्राणः सर्वज्ञः पुरुषोत्तमः १७
सर्वेन्द्रियेभ्यः परमं मन आहुर्मनीषिणः
मनसश्चाप्यहङ्कारस्त्वहङ्कारान्महान्परः १८
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः
पुरुषाद्भगवान्प्राणस्तस्य सर्वमिदं जगत् १९
प्राणात्परतरं व्योम व्योमातीतोऽग्निरीश्वरः
सोऽहं ब्रह्माव्ययः शान्तो ज्ञानात्मा परमेश्वरः
नास्ति मत्तः परं भूतं मां च विज्ञाय मुच्यते २०
नित्यं नेहास्ति जगति भूतं स्थावरजङ्गमम्
ऋते मामेकमव्यक्तं व्योमरूपं महेश्वरम् २१

सोऽहं सृजामि सकलं संहरामि सदा जगत्
मायी मायामयो देवः कालेन सह सङ्गतः २२
मत्सन्निधावेष कालः करोति सकलं जगत्
नियोजयत्यनन्तात्मा ह्येतद्वेदानुशासनम् २३
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रेऽव्यक्तादिज्ञानयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ३

चतुर्थोऽध्यायः

ईश्वर उवाच
वक्ष्ये समाहिता यूयं शृणुध्वं ब्रह्मवादिनः
माहात्म्यं देवदेवस्य येन सर्वं प्रवर्तते १
नाहं तपोभिर्विविधैर्न दानेन न चेज्यया
शक्यो हि पुरुषैर्ज्ञातुमृते भक्तिमनुत्तमाम् २
अहं हि सर्वभूतानामन्तस्तिष्ठामि सर्वगः
मां सर्वसाक्षिणं लोको न जानाति मुनीश्वराः ३
यस्यान्तरा सर्वमिदं यो हि सर्वान्तरः परः
सोऽहन्धाता विधाता च कालाग्निर्विश्वतोमुखः ४
न मां पश्यन्ति मुनयः सर्वे पितृदिवौकसः
ब्रह्मा च मनवः शक्रो ये चान्ये प्रथितौजसः ५
गृणन्ति सततं वेदा मामेकं परमेश्वरम्
यजन्ति विविधैरग्निं ब्राह्मणा वैदिकैर्मखैः ६
सर्वे लोका न पश्यन्ति ब्रह्मा लोकपितामहः
ध्यायन्ति योगिनो देवं भूताधिपतिमीश्वरम् ७
अहं हि सर्वहविषां भोक्ता चैव फलप्रदः
सर्वदेवतनुर्भूत्वा सर्वात्मा सर्वसंस्थितः ८

मां पश्यन्तीह विद्वांसो धार्मिका वेदवादिनः
तेषां सन्निहितो नित्यं ये मां नित्यमुपासते ९
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या धार्मिका मामुपासते
तेषां ददामि तत्स्थानमानन्दं परमं पदम् १०
अन्येऽपि ये स्वधर्मस्थाः शूद्राद्या नीचजातयः
भक्तिमन्तः प्रमुच्यन्ते कालेन मयि संगताः ११
मद्भक्ता न विनश्यन्ति मद्भक्ता वीतकल्मषाः
आदावेव प्रतिज्ञातं न मे भक्तः प्रणश्यति १२
यो वै निन्दति तं मूढो देवदेवं स निन्दति
यो हि पूजयते भक्त्या स पूजयति मां सदा १३
पत्रं पुष्पं फलं तोयं मदाराधनकारणात्
यो मे ददाति नियतं स मे भक्तः प्रियो मम १४
अहं हि जगतामादौ ब्रह्माणं परमेष्ठिनम्
विदधौ दत्तवान्वेदानशेषानात्मनिः सृतान् १५
अहमेव हि सर्वेषां योगिनां गुरुरव्ययः
धार्मिकाणां च गोप्ताहं निहन्ता वेदविद्विषाम् १६
अहं हि सर्वसंसारान्मोचको योगिनामिह
संसारहेतुरेवाहं सर्वसंसारवर्जितः १७
अहमेव हि संहर्ता संस्त्रष्टा परिपालकः
माया वै मामिका शक्तिर्माया लोकविमोहनी १८
ममैव च परा शक्तिर्या सा विद्येति गीयते
नाशयामि तया मायां योगिनां हृदि संस्थितः १९
अहं हि सर्वशक्तीनां प्रवर्तकनिवर्तकः
आधारभूतः सर्वासां निधानममृतस्य च २०
एका सर्वान्तरा शक्तिः करोति विविधं जगत्

आस्थाय ब्रह्मणो रूपं मन्मयी मदधिष्ठिता २१
अन्या च शक्तिर्विपुला संस्थापयति मे जगत्
भूत्वा नारायणोऽनन्तो जगन्नाथो जगन्मयः २२
तृतीया महती शक्तिर्निहन्ति सकलं जगत्
तामसी मे समाख्याता कालाख्या रुद्ररूपिणी २३
ध्यानेन मां प्रपश्यन्ति केचिज्ज्ञानेन चापरे
अपरे भक्तियोगेन कर्मयोगेन चापरे २४
सर्वेषामेव भक्तानामिष्टः प्रियतमो मम
यो हि ज्ञानेन मां नित्यमाराधयति नान्यथा २५
अन्ये च हरये भक्ता मदाराधनकारिणः
तेऽपि मां प्राप्नुवन्त्येव नावर्तन्ते च वै पुनः २६
मया ततमिदं कृत्सनं प्रधानपुरुषात्मकम्
मय्येव संस्थितं विश्वं मया संप्रेर्यते जगत् २७
नाहं प्रेरयिता विप्राः परमं योगमास्थितः
प्रेरयामि जगत्कृत्स्नमेतद्यो वेद सोऽमृतः २८
पश्याम्यशेषमेवेदं वर्तमानं स्वभावतः
करोति कालो भगवान्महायोगेश्वरः स्वयम् २९
योगः संप्रोच्यते योगी मायी शास्त्रेषु सूरिभिः
योगेश्वरोऽसौ भगवान्महायोगेश्वरः स्वयम् ३०
महत्त्वं सर्वतत्त्वानां परत्वात्परमेष्ठिनः
प्रोच्यते भगवान्ब्रह्मा महाब्रह्ममयोऽमलः ३१
यो मामेवं विजानाति महायोगेश्वरेश्वरम्
सोऽविकल्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ३२
सोऽहं प्रेरयिता देवः परमानन्दसंश्रितः
नृत्यामि योगी सततं यस्तद्वेद स योगवित् ३३

इति गुह्यतमं ज्ञानं सर्ववेदेषु निश्चितम्
प्रसन्नचेतसे देयं धार्मिकायाहिताग्नये ३४

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे देवदेवमाहात्म्यज्ञानयोगो नाम
चतुर्थोऽध्यायः ४

पञ्चमोऽध्यायः

व्यास उवाच
एतावदुक्त्वा भगवान्योगिनां परमेश्वरः
ननर्त परमं भावमैश्वरं संप्रदर्शयन् १
तं ते ददृशुरीशानं तेजसां परमं निधिम्
नृत्यमानं महादेवं विष्णुना गगनेऽमले २
यं विदुर्योगतत्त्वज्ञा योगिनो यतमानसाः
तमीशं सर्वभूतानामाकाशे ददृशुः किल ३
यस्य मायामयं सर्वं येनेदं ध्रियते जगत्
नृत्यमानः स्वयं विप्रैर्विश्वेशः खलु दृश्यते ४
यत्पादपङ्कजं स्मृत्वा पुरुषोऽज्ञानजं भयम्
जहाति नृत्यमानं तं भूतेशं ददृशुः किल ५
यं विनिद्रा जितश्वासाः शान्ता भक्तिसमन्विताः
ज्योतिर्मयं प्रपश्यन्ति स योगी दृश्यते किल ६
योऽज्ञानान्मोचयेत्क्षिप्रं प्रसन्नो भक्तवत्सलः
तमेवं मोचकं रुद्रमाकाशे ददृशुः परम् ७
सहस्रशिरसं देवं सहस्रचरणाकृतिम्
सहस्रबाहुं जटिलं चन्द्रार्धकृतशेखरम् ८
वसानं चर्म वैयाघ्रं शूलासक्तमहाकरम्

दण्डपाणिं त्रयीनेत्रं सूर्यसोमाग्निलोचनम् ९
ब्रह्माण्डं तेजसा स्वेन सर्वमावृत्य धिष्ठितम्
दंष्ट्राकरालं दुर्धर्षं सूर्यकोटिसमप्रभम् १०
सृजन्तमनलज्वालां दहन्तमखिलं जगत्
नृत्यन्तं ददृशुर्देवं विश्वकर्माणमीश्वरम् ११
महादेवं महायोगं देवानामपि दैवतम्
पशूनां पतिमीशानं ज्योतिषां ज्योतिरव्ययम् १२
पिनाकिनं विशालाक्षं भेषजं भवरोगिणाम्
कालात्मानं कालकालं देवदेवं महेश्वरम् १३
उमापतिं विरूपाक्षं योगानन्दमयं परम्
ज्ञानवैराग्यनिलयं ज्ञानयोगं सनातनम् १४
शाश्वतैश्वर्यविटपं धर्माधारं दुरासदम्
महेन्द्रोपेन्द्रनमितं महर्षिगणवन्दितम् १५
आधारं सर्वशक्तीनां महायोगेश्वरेश्वरम्
योगिनां हृदि तिष्ठन्तं योगमायासमावृतम् १६
क्षणेन जगतो योनिं नारायणमनामयम्
ईश्वरेणैक्यमापन्नमपश्यन्ब्रह्मवादिनः १७
दृष्ट्वा तदैश्वरं रूपं रुद्रं नारायणात्मकम्
कृतार्थं मेनिरे सन्तः स्वात्मानं ब्रह्मवादिनः १८
सनत्कुमारः सनको भृगुश्च सनातनश्चैव सनन्दनश्च
रैभ्योऽङ्गिरा वामदवोऽथ शुक्रो महर्षिरत्रिः कपिलो मरीचिः १९
दृष्ट्वाथ रुद्रं जगदीशितारं तं पद्मनाभाश्रितवामभागम्
ध्यात्वा हृदिस्थं प्रणिपत्य मूर्ध्ना कृत्वाञ्जलिं स्वेषु शिरः सुभूयः २०
ओङ्कारमुच्चार्य विलोक्य देवमन्तःशरीरं निहितं गुहायाम्
समस्तुवन्ब्रह्ममयैर्वचोभिरानन्दपूर्णायतमानसा वै २१

मुनय ऊचुः
त्वामेकमीशं पुरुषं पुराणं प्राणेश्वरं रुद्रमनन्तयोगम्
नमाम सर्वे हृदि सन्निविष्टं प्रचेतसं ब्रह्ममयं पवित्रम् २२
पश्यन्ति त्वां मुनयो ब्रह्मयोनिं दान्ताः शान्ता विमलं रुक्मवर्णम्
ध्यात्वात्मस्थमचलं स्वे शरीरे कविं परेभ्यः परमात्परं च २३
त्वत्तः प्रसूता जगतः प्रसूतिः सर्वानुभूस्त्वं परमाणुभूतः
अणोरणीयान्महतो महीयांस्त्वामेव सर्वं प्रवदन्ति सन्तः २४
हिरण्यगर्भो जगदन्तरात्मा त्वत्तोऽस्ति जातः पुरुषः पुराणः
स जायमानो भवता निसृष्टो यथाविधानं सकलं ससर्ज २५
त्वत्तो वेदाः सकलाः संप्रसूतास्त्वय्येवान्ते संस्थितिं ते लभन्ते
पश्यामस्त्वां जगतो हेतुभूतं नृत्यन्तं स्वे हृदये सन्निविष्टम् २६
त्वयैवेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रं मायावी त्वं जगतामेकनाथः
नमामस्त्वां शरणं संप्रपन्ना योगात्मानं चित्पतिं दिव्यनृत्यम् २७
पश्यामस्त्वां परमाकाशमध्ये नृत्यन्तं ते महिमानं स्मरामः
सर्वात्मानं बहुधा सन्निविष्टं ब्रह्मानन्दमनुभूयानुभूय २८
ओङ्कारस्ते वाचको मुक्तिबीजं त्वमक्षरं प्रकृतौ गूढरूपम्
तत्त्वां सत्यं प्रवदन्तीह सन्तः स्वयंप्रभं भवतो यत्प्रभावम् २९
स्तुवन्ति त्वां सततं सर्ववेदा नमन्ति त्वामृषयः क्षीणदोषाः
शान्तात्मानः सत्यसंधा वरिष्ठं विशन्ति त्वां यतयो ब्रह्मनिष्ठाः ३०
भवानीशोऽनादिमान् विश्वरूपो ब्रह्मा विष्णुः परमेष्ठी वरिष्ठः
स्वात्मानन्दमनुभूय विशन्ते स्वयंज्योतिरचला नित्यमुक्ताः ३१
एको रुद्रस्त्वं करोषीह विश्वं त्वं पालयस्यखिलं विश्वरूपः
त्वामेवान्ते निलयं विन्दतीदं नमामस्त्वां शरणं संप्रपन्नाः ३२
एको वेदो बहुशाखो ह्यनन्तस्त्वामेवैकं बोधयत्येकरूपम्
वेद्यं त्वां शरणं संप्रपन्ना मायामेतां ते तरन्तीह विप्राः ३३

त्वामेकमाहुः परमञ्च रुद्रं प्राणं बृहन्तं हरिमग्निमीशम्
इन्द्रं मृत्युमनिलं चेकितानं धातारमादित्यमनेकरूपम् ३४
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्
त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषोत्तमोऽसि ३५
त्वमेव विष्णुश्चतुराननस्त्वं त्वमेव रुद्रो भगवानपीशः
त्वं विश्वनाथः प्रकृतिः प्रतिष्ठा सर्वेश्वरस्त्वं परमेश्वरोऽसि ३६
त्वामेकमाहुः पुरुषं पुराणमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्
चिन्मात्रमव्यक्तमचिन्त्यरूपं खं ब्रह्म शून्यं प्रकृतिर्गुणाश्च ३७
यदन्तरा सर्वमिदं विभाति यदव्ययं निर्मलमेकरूपम्
किमप्यचिन्त्यं तव रूपमेतत्तदन्तरा सम्प्रतिभाति तत्त्वम् ३८
योगेश्वरं भद्रमनन्तभक्तिं परायणं ब्रह्मतनुं पुराणम्
नमाम सर्वे शरणार्थिनस्त्वां प्रसीद भूताधिपते महेश ३९
त्वत्पादपद्मस्मरणादशेषसंसारबीजं निलयं प्रयाति
मनो नियम्य प्रणिधाय कायं प्रसादयामो वयमेकमीशम् ४०
नमो भवायास्तु भवोद्भवाय कालाय सर्वाय हराय तुभ्यम्
नमोऽस्तु रुद्राय कपर्दिने ते नमोऽग्नये देव नमः शिवाय ४१
ततः स भगवान्प्रीतः कपर्दी वृषवाहनः
संहृत्य परमं रूपं प्रकृतिस्थोऽभवद्भवः ४२
ते भवं भूतभव्येशं पूर्ववत्समवस्थितम्
दृष्ट्वा नारायणं देवं विस्मिता वाक्यमब्रुवन् ४३
भगवन्भूतभव्येश गोवृषाङ्कितशासन
दृष्ट्वा ते परमं रूपं निर्वृताः स्म सनातन ४४
भवत्प्रसादादमले परस्मिन्परमेश्वरे
अस्माकं जायते भक्तिस्त्वय्येवाव्यभिचारिणी ४५
इदानीं श्रोतुमिच्छामो माहात्म्यं तव शङ्कर

भूयोऽपि चैवं यन्नित्यं याथात्म्यं परमेष्ठिनः ४६
स तेषां वाक्यमाकर्ण्य योगिनां योगसिद्धिदः
प्राह गम्भीरया वाचा समालोक्य च माधवम् ४७
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे देवदेवनृत्यदर्शनभक्तियोगो नाम
पञ्चमोऽध्यायः ५

षष्ठोऽध्यायः

ईश्वर उवाच
शृणुध्वमृषयः सर्वे यथावत्परमेष्ठिनः
वक्ष्यामीशस्य माहात्म्यं यत्तद्वेदविदो विदुः १
सर्वलोकैकनिर्माता सर्वलोकैकरक्षिता
सर्वलोकैकसंहर्ता सर्वात्माहं सनातनः २
सर्वेषामेव वस्तूनामन्तर्यामी महेश्वरः
मय्येवान्ते स्थितं सर्वं नाहं सर्वत्र संस्थितः ३
भवद्भिरद्भुतं दृष्टं यत्स्वरूपं च मामकम्
ममैषा ह्युपमा विप्रा माया दर्शिता मया ४
सर्वेषामेव भावानामन्तरा समवस्थितः
प्रेरयामि जगत्कृत्स्नं क्रियाशक्तिरियं मम ५
मयेदं चेष्टते विश्वं तद्वै भावानुवर्ति मे
सोऽहं कालो जगत्कृत्स्नं प्रेरयामि कलात्मकम् ६
एकांशेन जगत्कृत्स्नं करोमि मुनिपुङ्गवाः
संहराम्येकरूपेण द्विधावस्था ममैव तु ७
आदिमध्यान्तनिर्मुक्तो मायातत्त्वप्रवर्तकः
क्षोभयामि च सर्गादौ प्रधानपुरुषावुभौ ८

ताभ्यां संजायते विश्वं संयुक्ताभ्यां परस्परम्
महदादिक्रमेणैव मम तेजो विजृम्भते ६
यो हि सर्वजगत्साक्षी कालचक्रप्रवर्तकः
हिरण्यगर्भो मार्तण्डः सोऽपि मद्देहसंभवः १०
तस्मै दिव्यं स्वमैश्वर्यं ज्ञानयोगं सनातनम्
दत्तवानात्मजान्वेदान्कल्पादौ चतुरो द्विजाः ११
स मन्नियोगतो देवो ब्रह्मा मद्भावभावितः
दिव्यं तन्मामकैश्वर्यं सर्वदावगतः स्वयम् १२
स सर्वलोकनिर्माता मन्नियोगेन सर्ववित्
भूत्वा चतुर्मुखः सर्गं सृजत्येवात्मसंभवः १३
योऽपि नारायणोऽनन्तो लोकानां प्रभवोऽव्ययः
ममैव च परा मूर्तिः करोति परिपालनम् १४
योऽन्तकः सर्वभूतानां रुद्रः कालात्मकः प्रभुः
मदाज्ञयासौ सततं संहरिष्यति मे तनुः १५
हव्यं वहति देवानां कव्यं कव्याशिनामपि
पाकं च कुरुते वह्निः सोऽपि मच्छक्तिनोदितः १६
भुक्तमाहारजातं च पचते तदहर्निशम्
वैश्वानरोऽग्निर्भगवानीश्वरस्य नियोगतः १७
योऽपि सर्वाम्भसां योनिर्वरुणो देवपुङ्गवः
सोऽपि संजीवयेत्कृत्स्नमीश्वरस्य नियोगतः १८
योऽन्तस्तिष्ठति भूतानां बहिर्देवः प्रभञ्जनः
मदाज्ञयासौ भूतानां शरीराणि बिभर्ति हि १९
योऽपि संजीवनी नृणां देवानाममृताकरः
सोमः स मन्नियोगेन नोदितः किल वर्तते २०
यः स्वभासा जगत्कृत्स्नं प्रभासयति सर्वशः

सूर्यो वृष्टिं वितनुते स्वोस्त्रोणैवस्वयंभुवः २१
योऽप्यशेषजगच्छास्ता शक्रः सर्वामरेश्वरः
यज्वनां फलदो देवो वर्ततेऽसौ मदाज्ञया २२
यः प्रशास्ता ह्यसाधूनां वर्तते नियमादिह
यमो वैवस्वतो देवो देवदेवनियोगतः २३
योऽपि सर्वधनाध्यक्षो धनानां संप्रदायकः
सोऽपीश्वरनियोगेन कुबेरो वर्तते सदा २४
यः सर्वरक्षसां नाथस्तामसानां फलप्रदः
मन्नियोगादसौ देवो वर्तते निर्ऋृतिः सदा २५
वेतालगणभूतानां स्वामी भोगफलप्रदः
ईशानः किल भक्तानां सोऽपि तिष्ठेन्मदाज्ञया २६
यो वामदेवोऽङ्गिरसः शिष्यो रुद्रगणाग्रणीः
रक्षको योगिनां नित्यं वर्ततेऽसौ मदाज्ञया २७
यश्च सर्वजगत्पूज्यो वर्तते विघ्ननायकः
विनायको धर्मरतः सोऽपि मद्वचनात्किल २८
योऽपि ब्रह्मविदां श्रेष्ठो देवसेनापतिः प्रभुः
स्कन्दोऽसौ वर्तते नित्यं स्वयंभूर्विधिनोदितः २९
ये च प्रजानां पतयो मरीच्याद्या महर्षयः
सृजन्ति विविधं लोकं परस्यैव नियोगतः ३०
या च श्रीः सर्वभूतानां ददाति विपुलां श्रियम्
पत्नी नारायणस्यासौ वर्तते मदनुग्रहात् ३१
वाचं ददाति विपुलां या च देवी सरस्वती
सापीश्वरनियोगेन नोदिता संप्रवर्तते ३२
याशेषपुरुषान्घोरान्नरकात्तारयिष्यति
सावित्री संस्मृता देवी मदाज्ञानुविधायिनी ३३

पार्वती परमा देवी ब्रह्मविद्याप्रदायिनी
यापि ध्याता विशेषेण सापि मद्वचनानुगा ३४
योऽनन्तमहिमानन्तः शेषोऽशेषामरप्रभुः
दधाति शिरसा लोकं सोऽपि देवनियोगतः ३५
योऽग्निः संवर्तको नित्यं बडवारूपसंस्थितः
पिबत्यखिलमम्भोधिमीश्वरस्य नियोगतः ३६
ये चतुर्दश लोकेऽस्मिन्मनवः प्रथितौजसः
पालयन्ति प्रजाः सर्वास्तेऽपि तस्य नियोगतः ३७
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्च तथाश्विनौ
अन्याश्च देवताः सर्वा शास्त्रेणैव विनिर्मिताः ३८
गन्धर्वा गरुडाद्याश्च सिद्धाः साध्याश्च चारणाः
यक्षरक्षः पिशाचाश्च स्थिताः सृष्टाः स्वयंभुवः ३९
कला काष्ठा निमेषाश्च मुहूर्ता दिवसाः क्षपाः
ऋतवः पक्षमासाश्च स्थिताः शास्त्रे प्रजापतेः ४०
युगमन्वन्तराण्येव मम तिष्ठन्ति शासने
पराश्चैव परार्धाश्च कालभेदास्तथापरे ४१
चतुर्विधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च
नियोगादेव वर्तन्ते देवस्य परमात्मनः ४२
पातालानि च सर्वाणि भुवनानि च शासनात्
ब्रह्माण्डानि च वर्तन्ते सर्वाण्येव स्वयंभुवः ४३
अतीतान्यप्यसंख्यानि ब्रह्माण्डानि ममाज्ञया
प्रवृत्तानि पदार्थौघैः सहितानि समन्ततः ४४
ब्रह्माण्डानि भविष्यन्ति सह वस्तुभिरात्मगैः
करिष्यन्ति सदैवाज्ञां परस्य परमात्मनः ४५
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च

भूतादिरादिप्रकृतिर्नियोगे मम वर्तते ४६
योऽशेषजगतां योनिर्मोहिनी सर्वदेहिनाम्
माया विवर्तते नित्यं सापीश्वरनियोगतः ४७
यो वै देहभृतां देवः पुरुषः पठ्यते परः
आत्मासौ वर्तते नित्यमीश्वरस्य नियोगतः ४८
विधूय मोहकलिलं यया पश्यति तत्पदम्
सापि विद्या महेशस्य नियोगवशवर्तिनी ४९
बहुनात्र किमुक्तेन मम शक्त्यात्मकं जगत्
मयैव सृज्यते कृत्स्नं मयेव प्रलयं व्रजेत् ५०
अहं हि भगवानीशः स्वयंज्योतिः सनातनः
परमात्मा परंब्रह्म मत्तो ह्यन्यो न विद्यते ५१
इत्येतत्परमं ज्ञानं युष्माकं कथितं मया
ज्ञात्वा विमुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ५२

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे परमेश्वरनृत्यदर्शनज्ञानयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ६

सप्तमोऽध्यायः

ईश्वर उवाच
शृणुध्वमृषयः सर्वे प्रभावं परमेष्ठिनः
यं ज्ञात्वा पुरुषो मुक्तो न संसारे पतेत्पुनः १
परात्परतरं ब्रह्म शाश्वतं ध्रुवमव्ययम्
नित्यानन्दं निर्विकल्पं तद्धाम परमं मम २
अहं ब्रह्मविदां ब्रह्मा स्वयंभूर्विश्वतोमुखः
मायाविनामहं देवः पुराणो हरिरव्ययः ३

योगिनामप्यहं शंभुः स्त्रीणां देवी गिरीन्द्रजा
आदित्यानामहं विष्णुर्वसूनामस्मि पावकः ४
रुद्राणां शङ्करश्चाहं गरुडः पततामहम्
ऐरावतो गजेन्द्राणां रामः शस्त्रभृतामहम् ५
ऋषीणां च वसिष्ठोऽहं देवानां च शतक्रतुः
शिल्पिनां विश्वकर्माहं प्रह्लादः सुरविद्विषाम् ६
मुनीनामप्यहं व्यासो गणानां च विनायकः
वीराणां वीरभद्रोऽहं सिद्धानां कपिलो मुनिः ७
पर्वतानामहं मेरुर्नक्षत्राणां च चन्द्रमाः
वज्रं प्रहरणानां च व्रतानां सत्यमस्म्यहम् ८
अनन्तो भोगिनां देवः सेनानीनां च पावकिः
आश्रमाणां च गार्हस्थमीश्वराणां महेश्वरः ९
महाकल्पश्च कल्पानां युगानां कृतमस्म्यहम्
कुबेरः सर्वयक्षाणां तृणानाञ्चैव वीरुधः १०
प्रजापतीनां दक्षोऽहं निर्ऋतिः सर्वरक्षसाम्
वायुर्बलवतामस्मि द्वीपानां पुष्करोऽस्म्यहम् ११
मृगेन्द्राणां च सिंहोऽहं यन्त्राणां धनुरेव च
वेदानां सामवेदोऽहं यजुषां शतरुद्रियम् १२
सावित्री सर्वजप्यानां गुह्यानां प्रणवोऽस्म्यहम्
सूक्तानां पौरुषं सूक्तं ज्येष्ठसाम च सामसु १३
सर्ववेदार्थविदुषां मनुः स्वायंभुवोऽस्म्यहम्
ब्रह्मावर्तस्तु देशानां क्षेत्राणामविमुक्तकम् १४
विद्यानामात्मविद्याहं ज्ञानानामैश्वरं परम्
भूतानामस्म्यहं व्योम तत्त्वानां मृत्युरेव च १५
पाशानामस्म्यहं माया कालः कलयतामहम्

गतीनां मुक्तिरेवाहं परेषां परमेश्वरः १६
यच्चान्यदपि लोकेऽस्मिन्सत्त्वं तेजोबलाधिकम्
तत्सर्वं प्रतिजानीध्वं मम तेजोविजृम्भितम् १७
आत्मानः पशवः प्रोक्ताः सर्वे संसारवर्तिनः
तेषां पतिरहं देवः स्मृतः पशुपतिर्बुधैः १८
मायापाशेन बध्नामि पशूनेतान्स्वलीलया
मामेव मोचकं प्राहुः पशूनां वेदवादिनः १९
मायापाशेन बद्धानां मोचकोऽन्यो न विद्यते
मामृते परमात्मानं भूताधिपतिमव्ययम् २०
चतुर्विंशतितत्त्वानि मायाकर्मगुणा इति
एते पाशाः पशुपतेः क्लेशाश्च पशुबन्धनाः २१
मनो बुद्धिरहङ्कारः खानिलाग्निजलानि भूः
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराश्च तथापरे २२
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं चैव तु पञ्चमम्
पायूपस्थं करौ पादौ वाक् चैव दशमी मता २३
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धस्तथैव च
त्रयोविंशतिरेतानि तत्त्वानि प्राकृतानि तु २४
चतुर्विंशकमव्यक्तं प्रधानं गुणलक्षणम्
अनादिमध्यनिधनं कारणं जगतः परम् २५
सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणत्रयमुदाहृतम्
साम्यावस्थितिमेतेषामव्यक्तं प्रकृतिं विदुः २६
सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं राजसं समुदाहृतम्
गुणानां बुद्धिवैषम्याद्वैषम्यं कवयो विदुः २७
धर्माधर्माविति प्रोक्तौ पाशौ द्वौ कर्मसंज्ञितौ
मय्यर्पितानि कर्माणि न बन्धाय विमुक्तये २८

अविद्यामस्मितां रागं द्वेषं चाभिनिवेशकम्
क्लेशाख्यांस्तान् स्वयं प्राहुः पाशानात्मनिबन्धनात् २९
एतेषामेव पाशानां माया कारणमुच्यते
मूलप्रकृतिरव्यक्ता सा शक्तिर्मयि तिष्ठति ३०
स एव मूलप्रकृतिः प्रधानं पुरुषोऽपि च
विकारा महदादीनि देवदेवः सनातनः ३१
स एव बन्धः स च बन्धकर्ता स एव पाशः पशवः स एव
स वेद सर्वं न च तस्य वेत्ता तमाहुराद्यं पुरुषं पुराणम् ३२
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे परमेष्ठिप्रभावो नाम सप्तमोऽध्यायः ७

अष्टमोऽध्यायः

ईश्वर उवाच
अन्यद् गुह्यतमं ज्ञानं वक्ष्ये ब्राह्मणपुङ्गवाः
येनासौ तरते जन्तुर्घोरं संसारसागरम् १
अहं ब्रह्ममयः शान्तः शाश्वतो निर्मलोऽव्ययः
एकाकी भगवानुक्तः केवलः परमेश्वरः २
मम योनिर्महद्ब्रह्म तत्र गर्भं दधाम्यहम्
मूलमायाभिधानं तं ततो जातमिदं जगत् ३
प्रधानं पुरुषो ह्यात्मा महद्भूतादिरेव च
तन्मात्राणि महाभूतानीन्द्रियाणि च जज्ञिरे ४
ततोऽण्डमभवद्धैममर्ककोटिसमप्रभम्
तस्मिन् जज्ञे महान्ब्रह्मा मच्छक्त्या चोपबृंहितः ५
ये चान्ये बहवो जीवास्तन्मयाः सर्व एव ते
न मां पश्यन्ति पितरं मायया मम मोहितः ६

याश्च योनिषु सर्वासु संभवन्तीह मूर्तयः
तासां मायां परां योनिं मामेव पितरं विदुः ७
यो मामेवं विजानाति बीजिनं पितरं प्रभुम्
स वीरः सर्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति ८
ईशानः सर्वविद्यानां भूतानां परमेश्वरः
ओङ्कारमूर्तिर्भगवानहं ब्रह्मा प्रजापतिः ९
समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति १०
समं पश्यन्हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम्
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति पराङ्गतिम् ११
विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गं च महेश्वरम्
प्रधानविनियोगज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति १२
सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वच्छन्दता नित्यमलुप्तशक्तिः
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विदित्वा षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य १३
तन्मात्राणि मन आत्मा च तानि सूक्ष्माण्याहुः सप्त तत्त्वात्मकानि
या सा हेतुः प्रकृतिः सा प्रधानं बन्धः प्रोक्तो विनियोगोऽपि तेन १४
या सा शक्तिः प्रकृतौ लीनरूपा वेदेषूक्ता कारणं ब्रह्मयोनिः
तस्या एकः परमेष्ठी परस्तान्महेश्वरः पुरुषः सत्यरूपः १५
ब्रह्मा योगी परमात्मा महीयान् व्योमव्यापी वेदवेद्यः पुराणः
एको रुद्रो मृत्युरव्यक्तमेकंबीजं विश्वं देव एकः स एव १६
तमेवैकं प्राहुरन्येऽप्यनेकं त्वामेवात्मा केचिदन्यं तमाहुः
अणोरणीयान्महतो महीयान् महादेवः प्रोच्यते विश्वरूपः १७
एवं हि यो वेद गुहाशयं परं प्रभुं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम्
हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं सबुद्धिमान्बुद्धिमतीत्य तिष्ठति १८
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे श्रीमद्भागवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु

ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे संसारतारणज्ञानयोगो नामाष्टमोऽध्यायः ८

नवमोऽध्यायः

ऋषय ऊचुः
निष्कलो निर्मलो नित्यो निष्क्रियः परमेश्वरः
तन्नो वद महादेव विश्वरूपः कथं भवान् १
ईश्वर उवाच
नाहं विश्वो न विश्वं च मामृते विद्यते द्विजाः
माया निमित्तमात्रास्मि सा चात्मनि मया श्रिता २
अनादिनिधना शक्तिर्माया व्यक्तसमाश्रया
तन्निमित्तः प्रपञ्चोऽयमव्यक्ताज्ञायते खलु ३
अव्यक्तं कारणं प्राहुरानन्दं ज्योतिरक्षरम्
अहमेव परं ब्रह्म मत्तो ह्यन्यन्न विद्यते ४
तस्मान्मे विश्वरूपत्वं निश्चितं ब्रह्मवादिभिः
एकत्वे च पृथक्त्वे च प्रोक्तमेतन्निदर्शनम् ५
अहं तत्परमं ब्रह्म परमात्मा सनातनः
अकारणं द्विजाः प्रोक्ता न दोषो ह्यात्मनस्तथा ६
अनन्ताः शक्तयोऽव्यक्ता मायया संस्थिता ध्रुवाः
तस्मिन्दिवि स्थितं नित्यमव्यक्तं भाति केवलम् ७
याभिस्तल्लक्ष्यते भिन्ममभिन्नं तु स्वभावतः
एकया मायया युक्तमनादिनिधनं ध्रुवम् ८
पुंसोऽन्याभूद्यथा भूतिरन्यया न तिरोहितम्
अनादिमध्यनिष्ठन्तं तच्चेष्टते विद्यया किल ९
तदेतत्परमव्यक्तं प्रभामण्डलमण्डितम्
तदक्षरं परं ज्योतिस्तद्विष्णोः परमं पदम् १०

तत्र सर्वमिदं प्रोतमोतं चैवाखिलं जगत्
तदेवेदं जगत्कृत्स्नं तद्विज्ञाय विमुच्यते ११
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्बिभेति न कुतश्चन १२
वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्
तं विज्ञाय परिमुच्येत विद्वान्नित्यानन्दी भवति ब्रह्मभूतः १३
यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्यज्ज्योतिषां ज्योतिरेकं दिविष्ठम्
तदेवात्मानं मन्यमानोऽथ विद्वानात्मानन्दी भवति ब्रह्मभूतः १४
तदव्ययं कलिलं गूढदेहं ब्रह्मानन्दममृतं विश्वधाम
वदन्त्येवं ब्राह्मणा ब्रह्मनिष्ठा यत्र गत्वा न निवर्तेत भूयः १५
हिरण्मये परमाकाशतत्त्वे यद्वै दिवि विप्रतिभातीव तेजः
तद्विज्ञाने परिपश्यन्ति धीरा विभ्राजमानं विमलं व्योमधाम १६
ततः परं परिपश्यन्ति धीरा आत्मन्यात्मानमनुभूय साक्षात्
स्वयं प्रभुः परमेष्ठी महीयान् ब्रह्मानन्दी भगवानीश एषः १७
एको देवः सर्वभूतेषौ गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा
तमेवैकं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् १८
सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः
सर्वव्यापी च भगवांस्तस्मादन्यन्न विद्यते १९
इत्येतदैश्वरं ज्ञानमुक्तं वो मुनिपुङ्गवाः
गोपनीयं विशेषेण योगिनामपि दुर्लभम् २०

इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे निर्गुणब्रह्मणो विश्वरूपकारणज्ञानयोगो नाम नवमोऽध्यायः ९

दशमोऽध्यायः

ईश्वर उवाच
अलिङ्गमेकमव्यक्तलिङ्गं ब्रह्मेति निश्चितम्
स्वयञ्ज्योतिः परं तत्त्वं परे व्योम्नि व्यवस्थितम् १
अव्यक्तं कारणं यत्तदक्षरं परमं पदम्
निर्गुणं शुद्धविज्ञानं तद्वै पश्यन्ति सूरयः २
तन्निष्ठाः शान्तसंकल्पा नित्यं तद्भावभाविताः
पश्यन्ति तत्परं ब्रह्म यत्तल्लिङ्गमिति श्रुतिः ३
अन्यथा न हि मां द्रष्टुं शक्यं वै मुनिपुङ्गवाः
न हि तद्विद्यते ज्ञानं येन तज्ज्ञायते परम् ४
एतत्तत्परमं ज्ञानं केवलं कवयो विदुः
अज्ञानतिमिरं ज्ञानं यस्मान्मायामयं जगत् ५
तज्ज्ञानं निर्मलं शुद्धं निर्विकल्पं निरञ्जनम्
ममात्मासौ तदेवेदमिति प्राहुर्विपश्चितः ६
येऽप्यनेकं प्रपश्यन्ति तत्परं परमं पदम्
आश्रिताः परमां निष्ठां बुद्ध्वैक्यं तत्त्वमव्ययम् ७
ये पुनः परमं तत्त्वमेकं वानेकमीश्वरम्
भक्त्या मां संप्रपश्यन्ति विज्ञेयास्ते तदात्मकाः ८
साक्षाद्देवं प्रपश्यन्ति स्वात्मानं परमेश्वरम्
नित्यानन्दं निर्विकल्पं सत्यरूपमिति स्थितिः ९
भजन्ते परमानन्दं सर्वगं जगदात्मकम्
स्वात्मन्यवस्थिताः शान्ताः परे व्यक्तापरस्य तु १०
एषा विमुक्तिः परमा मम सायुज्यमुत्तमम्
निर्वाणं ब्रह्मणा चैक्यं कैवल्यं कवयो विदुः ११
तस्मादनादिमध्यान्तं वस्त्वेकं परमः शिवः

स ईश्वरो महादेवस्तं विज्ञाय प्रमुच्यते १२
न तत्र सूर्यः प्रविभाति चन्द्रो न नक्षत्राणां न गणो नोत विद्युत्
तद्भासेदमखिलं भाति विश्वं तन्नित्यभासममलं सद्विभाति १३
नित्योदितं निष्कलं निर्विकल्पं शुद्धं बृहत्परमं यद्विभाति
अत्रान्तरं ब्रह्मविदोऽथ नित्यं पश्यन्ति तत्त्वमचलं यत्स ईशः १४
नित्यानन्दममृतं सत्यरूपं शुद्धं वदन्ति पुरुषं सर्ववेदाः
प्राणानिति प्रणवेनेशितारं ध्यायन्ति वेदैरिति निश्चितार्थाः १५
न भूमिरापो न मनो न वह्निः प्राणोऽनिलो गगनं नोत बुद्धिः
न चेतनोऽन्यत्परमाकाशमध्ये विभाति देवः शिव एव केवलः १६
इत्येतदुक्तं परमं रहस्यं ज्ञानामृतं सर्ववेदेषु गूढम्
जानाति योगी विजनेऽथ देशे युञ्जीत योगं प्रयतो ह्यजस्त्रम् १७
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे लिङ्गब्रह्मज्ञानयोगो नाम दशमोऽध्यायः १०

एकादशोऽध्यायः

ईश्वर उवाच
अतः परं प्रवक्ष्यामि योगं परमदुर्लभम्
येनात्मानं प्रपश्यन्ति भानुमन्तमिवेश्वरम् १
योगाग्निर्दहते क्षिप्रमशेषं पापपञ्जरम्
प्रसन्नं जायते ज्ञानं साक्षान्निर्वाणसिद्धिदम् २
योगात्संजायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्तते
योगज्ञानाभियुक्तस्य प्रसीदति महेश्वरः ३
एककालं द्विकालं वा त्रिकालं नित्यमेव च
ये युञ्जन्ति महायोगं ते विज्ञेया महेश्वराः ४
योगस्तु द्विविधो ज्ञेयो ह्यभावः प्रथमो मतः

अपरस्तु महायोगः सर्वयोगोत्तमोत्तमः ५
शून्यं सर्वनिराभासं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते
अभावयोगः स प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति ६
यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानन्दं निरञ्जनम्
मयैक्यं स महायोगो भाषितः परमः स्वयम् ७
ये चान्ये योगिनां योगाः श्रूयन्ते ग्रन्थविस्तरे
सर्वे ते ब्रह्मयोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ८
यत्र साक्षात्प्रपश्यन्ति विमुक्ता विश्वमीश्वरम्
सर्वेषामेव योगानां स योगः परमो मतः ९
सहस्रशोऽथ बहुशो ये चेश्वरबहिष्कृताः
न ते पश्यन्ति मामेकं योगिनो यतमानसाः १०
प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा
समाधिश्च मुनिश्रेष्ठा यमश्च नियमासने ११
मय्येकचित्तता योगो वृत्त्यन्तरनिरोधतः
तत्साधनान्यष्टधा तु युष्माकं कथितानि तु १२
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहौ
यमाः संक्षेपतः प्रोक्ताश्चित्तशुद्धिप्रदा नृणाम् १३
कर्मणा मनसा वाचा सर्वभूतेषु सर्वदा
अक्लेशजननं प्रोक्ता त्वहिंसा परमर्षिभिः १४
अहिंसायाः परो धर्मो नास्त्यहिंसापरं सुखम्
विधिना या भवेद्धिंसा त्वहिंसैव प्रकीर्तिता १५
सत्येन सर्वमाप्नोति सत्ये सर्वं प्रतिष्ठितम्
यथार्थकथनाचारः सत्यं प्रोक्तं द्विजातिभिः १६
परद्रव्यापहरणं चौर्यादथ बलेन वा
स्तेयं तस्यानाचरणादस्तेयं धर्मसाधनम् १७

कर्मणा मनसा वाचा सर्वावस्थासु सर्वदा
सर्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्यं प्रचक्षते १८
द्रव्याणामप्यनादानमापद्यपि तथेच्छया
अपरिग्रहमित्याहुस्तं प्रयत्नेन पालयेत् १९
तपः स्वाध्यायसंतोषाः शौचमीश्वरपूजनम्
समासान्नियमाः प्रोक्ता योगसिद्धिप्रदायिनः २०
उपवासपराकादिकृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः
शरीरशोषणं प्राहुस्तापसास्तप उत्तमम् २१
वेदान्तशतरुद्रीयप्रणवादिजपं बुधाः
सत्त्वसिद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते २२
स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशुमानसाः
उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यं प्राहुर्वेदार्थवेदिनः २३
यः शब्दबोधजननः परेषां शृणवतां स्फुटम्
स्वाध्यायो वाचिकः प्रोक्त उपांशोरथ लक्षणम् २४
ओष्ठयोः स्पन्दमात्रेण परस्याशब्दबोधकम्
उपांशुरेष निर्दिष्टः साहस्रो वाचिकाज्जपः २५
यत्पदाक्षरसङ्गत्या परिस्पन्दनवर्जितम्
चिन्तनं सर्वशब्दानां मानसं तं जपं विदुः २६
यदृच्छालाभतो नित्यमलं पुंसो भवेदिति
प्राशस्त्यमृषयः प्राहुः संतोषं सुखलक्षणम् २७
बाह्यमाभ्यन्तरं शौचं द्विधा प्रोक्तं द्विजोत्तमाः
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं मनः शुद्धिरथान्तरम् २८
स्तुतिस्मरणपूजाभिर्वाङ्मनः कायकर्मभिः
सुनिश्चला शिवे भक्तिरेतदीशस्य पूजनम् २९
यमाश्च नियमाः प्रोक्ताः प्राणायामं निबोधत

प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ३०
उत्तमाधममध्यत्वात्त्रिधायं प्रतिपादितः
स एव द्विविधः प्रोक्तः सगर्भोऽगर्भ एव च ३१
मात्राद्वादशको मन्दश्चतुर्विंशतिमात्रिकः
मध्यमः प्राणसंरोधः षट्त्रिंशन्मात्रिकोऽन्तकः ३२
प्रस्वेदकम्पनोत्थानजनकत्वं यथाक्रमम्
मन्दमध्यममुख्यानामानन्दाच्चोत्तमोत्तमः ३३
सगर्भमाहुः सजपमगर्भं विजपं बुधाः
एतद्वै योगिनां प्राहुः प्राणायामस्य लक्षणम् ३४
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह
त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ३५
रेचकः पूरकश्चैव प्राणायामोऽथ कुम्भकः
प्रोच्यते सर्वशास्त्रेषु योगिभिर्यतमानसैः ३६
रेचको बाह्यनिश्वासात्पूरकस्तन्निरोधतः
साम्येन संस्थितिर्या सा कुम्भकः परिगीयते ३७
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः
निग्रहः प्रोच्यते सद्भिः प्रत्याहारस्तु सत्तमाः ३८
हृत्पुण्डरीके नाभ्यां वा मूर्ध्नि पर्वसु मस्तके
एवमादिषु देशेषु धारणा चित्तबन्धनम् ३९
देशावस्थितिमालम्ब्य बुद्धेर्या वृत्तिसंततिः
वृत्त्यन्तरैरसंसृष्टा तद्ध्यानं सूरयो विदुः ४०
एकाकारः समाधिः स्याद्देशालम्बनवर्जितः
प्रत्ययो ह्यर्थमात्रेण योगशासनमुत्तमम् ४१
धारणा द्वादशायामा ध्यानं द्वादश धारणाः
ध्यानं द्वादशकं यावत्समाधिरभिधीयते ४२

आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्धासनं तथा
साधनानां च सर्वेषामेतत्साधनमुत्तमम् ४३
ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्राः कृत्वा पादतले उभे
समासीतात्मनः पद्ममेतदासनमुत्तमम् ४४
उभे कृत्वा पादतले जानूर्वोरन्तरेण हि
समासीतात्मनः प्रोक्तमासनं स्वस्तिकं परम् ४५
एकं पादमथैकस्मिन्विन्यस्योरुणि सत्तमाः
आसीतार्धासनमिदं योगसाधनमुत्तमम् ४६
अदेशकाले योगस्य दर्शनं हि न विद्यते
अग्न्यभ्यासे जले वापि शुष्कपर्णचये तथा ४७
जन्तुव्याप्ते श्मशाने च जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे
सशब्दे सभये वापि चैत्यवल्मीकसंचये ४८
अशुभे दुर्जनाक्रान्ते मशकादिसमन्विते
नाचरेद्देहबाधे वा दौर्मनस्यादिसंभवे ४९
सुगुप्ते सुशुभे देशे गुहायां पर्वतस्य च
नद्यास्तीरे पुण्यदेशे देवतायतने तथा ५०
गृहे वा सुशुभे देशे निर्जने जन्तुवर्जिते
युञ्जीत योगी सततमात्मानं मत्परायणः ५१
नमस्कृत्य तु योगीन्द्रान्सशिष्यांश्च विनायकम्
गुरुं चैव च मां योगी युञ्जीत सुसमाहितः ५२
आसनं स्वस्तिकं बद्ध्वा पद्ममर्धमथापि वा
नासिकाग्रे समां दृष्टिमीषदुन्मीलितेक्षणः ५३
कृत्वाथ निर्भयः शान्तस्त्यक्त्वा मायामयं जगत्
स्वात्मन्यवस्थितं देवं चिन्तयेत्परमेश्वरम् ५४
शिखाग्रे द्वादशाङ्गुल्ये कल्पयित्वाथ पङ्कजम्

धर्मकन्दसमुद्भूतं ज्ञाननालं सुशोभनम् ५५
ऐश्वर्याष्टदलोपेतं परं वैराग्यकर्णिकम्
चिन्तयेत्परमं कोशं कर्णिकायां हिरण्मयम् ५६
सर्वशक्तिमयं साक्षाद्यं प्राहुर्दिव्यमव्ययम्
ओङ्कारवाच्यमव्यक्तं रश्मिजालसमाकुलम् ५७
चिन्तयेत्तत्र विमलं परं ज्योतिर्यदक्षरम्
तस्मिन् ज्योतिषि विन्यस्य स्वात्मानं तदभेदतः ५८
ध्यायीत कोशमध्यस्थमीशं परमकारणम्
तदात्मा सर्वगो भूत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ५९
एतद् गुह्यतमं ज्ञानं ध्यानान्तरमथोच्यते
चिन्तयित्वा तु पूर्वोक्तं हृदये पद्ममुत्तमम् ६०
आत्मानमथ कान्तारं तत्रानलसमत्विषम्
मध्ये वह्निशिखाकारं पुरुषं पञ्चविंशकम् ६१
चिन्तयेत्परमात्मानं तन्मध्ये गगनं परम्
ओङ्करबोधितं तत्त्वं शाश्वतं शिवमच्युतम् ६२
अव्यक्तं प्रकृतौ लीनं परं ज्योतिरनुत्तमम्
तदन्तः परमं तत्त्वमात्माधारं निरञ्जनम् ६३
ध्यायीत तन्मयो नित्यमेकरूपं महेश्वरम्
विशोध्य सर्वतत्त्वानि प्रणवेनाथवा पुनः ६४
संस्थाप्य मयि चात्मानं निर्मले परमे पदे
प्लावयित्वात्मनो देहं तेनैव ज्ञानवारिणा ६५
मदात्मा मन्मना भस्म गृहीत्वा ह्यग्निहोत्रजम्
तेनोद्धूलितसर्वाङ्गमग्निरादित्यमन्त्रतः
चिन्तयेत्स्वात्मनीशानं परंज्योतिः स्वरूपिणम् ६६
एष पाशुपतो योगः पशुपाशविमुक्तये

सर्ववेदान्तसारोऽय मत्याश्रम इति श्रुतिः ६७
एतत्परतरं गुह्यं मत्सायुज्यप्रदायकम्
द्विजातीनां तु कथितं भक्तानां ब्रह्मचारिणाम् ६८
ब्रह्मचर्यमहिंसा च क्षमा शौचं तपो दमः
संतोषः सत्यमास्तिक्यं व्रताङ्गानि विशेषतः ६९
एकेनाप्यथ हीनेन व्रतमस्य तु लुप्यते
तस्मादात्मगुणोपेतो मद्व्रतं वोढमर्हति ७०
वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः
बहवोऽनेन योगेन पूता मद्भावयोगतः ७१
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्
ज्ञानयोगेन मां तस्माद्यजेत परमेश्वरम् ७२
अथवा भक्तियोगेन वैराग्येण परेण तु
चेतसा बोधयुक्तेन पूजयेन्मां सदा शुचिः ७३
सर्वकर्माणि संन्यस्य भिक्षाशी निष्परिग्रहः
प्राप्नोति मम सायुज्यं गुह्यमेतन्मयोदितम् ७४
अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च
निर्ममो निरहङ्कारो यो मद्भक्तः स मे प्रियः ७५
संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः
मय्यर्पितमनो बुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ७६
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स हि मे प्रियः ७७
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः
सर्वारम्भपरित्यागी भक्तिमान्यः स मे प्रियः ७८
तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केनचित्
अनिकेतः स्थिरमतिर्मद्भक्तो मामुपैष्यति ७९

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मत्परायणः
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं परमं पदम् ८०
चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः
निराशीर्निर्ममो भूत्वा मामेकं शरणं व्रजेत् ८१
त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः
कर्मण्यपि प्रवृत्तोऽपि नैव तेन निबध्यते ८२
निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति तत्पदम् ८३
यदृच्छालाभतृप्तस्य द्वन्द्वातीतस्य चैव हि
कुर्वतो मत्प्रसादार्थं कर्म संसारनाशनम् ८४
मन्मना मन्नमस्कारो मद्याजी मत्परायणः
मामुपैष्यति योगीशो ज्ञात्वा मां परमेश्वरम् ८५
मामेवाहुः परं ज्योतिर्बोधयन्तः परस्परम्
कथयन्तश्च मां नित्यं मम सायुज्यमाप्नुयुः ८६
एवं नित्याभियुक्तानां मदीयं कर्म सत्त्वगम्
नाशयामि तमः कृत्स्नं ज्ञानदीपेन भास्वता ८७
मद्बुद्धयो मां सततं पूजयन्तीह ये जनाः
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ८८
ये चान्ये च कामभोगार्थं यजन्ते ह्यन्यदेवताः
तेषां तदन्तं विज्ञेयं देवतानुगतं फलम् ८९
ये चान्यदेवताभक्ताः पूजयन्तीह देवताः
मद्भावनासमायुक्ता मुच्यन्ते तेऽपि मानवाः ९०
तस्माद्विनश्वरानन्यांस्त्यक्त्वा देवानशेषतः
मामेव संश्रयेदीशं स याति परमं पदम् ९१
त्यक्त्वा पुत्रादिषु स्नेहं निःशोको निष्परिग्रहः

यजेच्चामरणाल्लिङ्गं विरक्तः परमेश्वरम् ९२
येऽर्चयन्ति सदा लिङ्गं त्यक्त्वा भोगानशेषतः
एकेन जन्मना तेषां ददामि परमं पदम् ९३
परात्मनः सदा लिङ्गं केवलं रजतप्रभम्
ज्ञानात्मकं सर्वगतं योगिनां हृदि संस्थितम् ९४
ये चान्ये नियता भक्ता भावयित्वा विधानतः
यत्र क्वचन तल्लिङ्गमर्चयन्ति महेश्वरम् ९५
जले वा वह्निमध्ये वा व्योम्नि सूर्येऽप्यथान्यतः
रत्नादौ भावयित्वेशमर्चयेल्लिङ्गमैश्वरम् ९६
सर्वलिङ्गमयं ह्येतत्सर्वं लिङ्गे प्रतिष्ठितम्
तस्माल्लिङ्गेऽर्चयेदीशं यत्र क्वचन शाश्वतम् ९७
अग्नौ क्रियावतामप्सु व्योम्नि सूर्ये मनीषिणाम्
काष्ठादिष्वेव मूर्खाणां हृदि लिङ्गन्तुयोगिनाम् ९८
यद्यनुत्पन्नविज्ञानो विरक्तः प्रीतिसंयुतः
यावज्जीवं जपेद्युक्तः प्रणवं ब्रह्मणो वपुः ९९
अथवा शतरुद्रीयं जपेदामरणाद्द्विजः
एकाकी जितचित्तात्मा स याति परमं पदम् १००
वसेच्चामरणाद्विप्रो वाराणस्यां समाहितः
सोऽपीश्वरप्रसादेन याति तत्परमं पदम् १०१
तत्रोत्क्रमणजाले हि सर्वेषामेव देहिनाम्
ददाति परमं ज्ञानं येन मुच्येत बन्धनात् १०२
वर्णाश्रमविधिं कृत्स्नं कुर्वाणो मत्परायणः
तेनैव जन्मना ज्ञानं लब्ध्वा याति शिवं पदम् १०३
येऽपि तत्र वसन्तीह नीचा वा पापयोनयः
सर्वे तरन्ति संसारमीश्वरानुग्रहाद्द्विजाः १०४

किन्तु विघ्ना भविष्यन्ति पापोपहतचेतसाम्
धर्मान् समाश्रयेत्तस्मान्मुक्तये सततं द्विजाः १०५
एतद् रहस्यं वेदानां न देयं यस्य कस्यचित्
धार्मिकायैव दातव्यं भक्ताय ब्रह्मचारिणे १०६
व्यास उवाच
इत्येतदुक्त्वा भगवानात्मयोगमनुत्तमम्
व्याजहार समासीनं नारायणमनामयम् १०७
मयैतद्भाषितं ज्ञानं हितार्थं ब्रह्मवादिनाम्
दातव्यं शान्तचित्तेभ्यः शिष्येभ्यो भवता शिवम् १०८
उक्त्वैवमथ योगीन्द्रानब्रवीद्भगवानजः
हिताय सर्वभक्तानां द्विजातीनां द्विजोत्तमाः १०९
भवन्तोऽपि हि मज्ज्ञानं शिष्याणां विधिपूर्वकम्
उपदेक्ष्यन्ति भक्तानां सर्वेषां वचनान्मम ११०
अयं नारायणो योऽसावीश्वरो नात्र संशयः
नान्तरं ये प्रपश्यन्ति तेषां देयमिदं परम् १११
ममैषा परमा मूर्तिर्नारायणसमाह्वया
सर्वभूतात्मभूता सा शान्ता चाक्षरसंस्थिता ११२
येऽन्यथा मां प्रपश्यन्ति लोके भेददृशो जनाः
न ते मुक्तिं प्रपश्यन्ति जायन्ते च पुनः पुनः ११३
ये त्वेनं विष्णुमव्यक्तं मां च देवं महेश्वरम्
एकीभावेन पश्यन्ति न तेषां पुनरुद्भवः ११४
तस्मादनादिनिधनं विष्णुमात्मानमव्ययम्
मामेव संप्रपश्यध्वं पूजयध्वं तथैव हि ११५
येऽन्यथा सम्प्रपश्यन्ति मद्भिन्नं देवतान्तरम्
ते यान्ति नरकान्घोरान्नाहं तेषु व्यवस्थितः ११६

मूर्खं वा पण्डितं वापि ब्राह्मणं वा मदाश्रयम्
मोचयामि श्वपाकं वा नारायणविचिन्तकम् ११७
तस्मादेष महायोगी मद्भक्तैः पुरुषोत्तमः
अर्चनीयो नमस्कार्यो मत्प्रीतिजननाय वै ११८
एवमुक्त्वा वासुदेवमालिङ्ग्य स पिनाकधृक्
अन्तर्हितोऽभवत्तेषां सर्वेषामेव पश्यताम् ११९
नारायणोऽपि भगवांस्तापसं वेषमुत्तमम्
जग्राह योगिनः सर्वांस्त्यक्त्वा वै परमं वपुः १२०
ज्ञातं भवद्भिरमलं प्रसादात्परमेष्ठिनः
साक्षाद्देवमहेशस्य ज्ञानं संसारनाशनम् १२१
गच्छध्वं विज्वराः सर्वे विज्ञानं परमेष्ठिनः
प्रवर्तयध्वं शिष्येभ्यो धार्मिकेभ्यो मुनीश्वराः १२२
इदं भक्ताय शान्ताय धार्मिकायाहिताग्नये
विज्ञानमैश्वरं देयं ब्राह्मणाय विशेषतः १२३
एवमुक्त्वा स विश्वात्मा योगिनां योगवित्तमः
नारायणो महायोगी जगामादर्शनं स्वयम् १२४
ऋषयस्तेऽपि देवेशं नमस्कृत्य महेश्वरम्
नारायणं च भूतादिं स्वानि स्थानानि भेजिरे १२५
सनत्कुमारो भगवान्संवर्ताय महामुनिः
दत्तवानैश्वरं ज्ञानं सोऽपि सत्यव्रताय च १२६
सनन्दनोऽपि योगीन्द्रः पुलहाय महर्षये
प्रददौ गौतमायाथ पुलहोऽपि प्रजापतिः १२७
अङ्गिरा वेदविदुषे भारद्वाजाय दत्तवान्
जैगीषव्याय कपिलस्तथा पञ्चशिखाय च १२८
पराशरोऽपि सनकात्पिता मे सर्वतत्त्वदृक्

लेभे तत्परमं ज्ञानं तस्माद्वाल्मीकिराप्तवान् १२९
ममोवाच पुरा देवः सतीदेहभवाङ्गजः
वामदेवो महायोगी रुद्रः किल पिनाकधृक् १३०
नारायणोऽपि भगवान्देवकीतनयो हरिः
अर्जुनाय स्वयं साक्षाद्दत्तवानिदमुत्तमम् १३१
यदहं लब्धवान्रुद्राद्वामदेवादनुत्तमम्
विशेषाद् गिरिशे भक्तिस्तस्मादारभ्य मेऽभवत् १३२
शरण्यं शरणं रुद्रं प्रपन्नोऽहं विशेषतः
भूतेशं गिरिशं स्थाणुं देवदेवं त्रिशूलिनम् १३३
भवन्तोऽपि हि तं देवं शंभुं गोवृषवाहनम्
प्रपद्यन्तां सपत्नीकाः सपुत्राः शरणं शिवम् १३४
वर्तध्वं तत्प्रसादेन कर्मयोगेन शङ्करम्
पूजयध्वं महादेव गोपतिं व्यालभूषणम् १३५
एवमुक्ते पुनस्ते तु शौनकाद्या महेश्वरम्
प्रणेमुः शाश्वतं स्थाणुं व्यासं सत्यवतीसुतम् १३६
अब्रुवन्हृष्टमनसः कृष्णद्वैपायनं प्रभुम्
साक्षाद्देवं हृषीकेशं शिवं लोकमहेश्वरम् १३७
भवत्प्रसादादचला शरण्ये गोवृषध्वजे
इदानीं जायते भक्तिर्या देवैरपि दुर्लभा १३८
कथयस्व मुनिश्रेष्ठ कर्मयोगमनुत्तमम्
येनासौ भगवानीशः समाराध्यो मुमुक्षुभिः १३९
त्वत्संनिधावेष सूतः शृणोतु भगवद्वचः
तद्वदाखिललोकानां रक्षणं धर्मसंग्रहम् १४०
यदुक्तं देवदेवेन विष्णुना कूर्मरूपिणा
पृष्टेन मुनिभिः पूर्वं शक्रेणामृतमन्थने १४१

श्रुत्वा सत्यवतीसूनुः कर्मयोगं सनातनम्
मुनीनां भाषितं कृत्स्नं प्रोवाच सुसमाहितः १४२
य इमं पठते नित्यं संवादं कृत्तिवाससः
सनत्कुमारप्रमुखैः सर्वपापैः प्रमुच्यते १४३
श्रावयेद्वा द्विजान्शुद्धान्ब्रह्मचर्यपरायणान्
यो वा विचारयेदर्थं स याति परमां गतिम् १४४
यश्चैतच्छृणुयान्नित्यं भक्तियुक्तो दृढव्रतः
सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते १४५
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन पठितव्यो मनीषिभिः
श्रोतव्यश्चाथ मन्तव्यो विशेषाद्ब्राह्मणैः सदा १४६
इति श्रीकौर्मे महापुराणे उत्तरभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे योगादिज्ञानयोगो नामैकादशोऽध्यायः ११

द्वादशोऽध्यायः

व्यास उवाच
शृणुध्वमृषयः सर्वे वक्ष्यमाणं सनातनम्
कर्मयोगं ब्राह्मणानामात्यन्तिकफलप्रदम् १
आम्नायसिद्धमखिलं ब्रिह्मणानुप्रदर्शितम्
ऋषीणां शृण्वतां पूर्वं मनुराह प्रजापतिः २
सर्वपापहरं पुण्यमृषिसङ्घैर्निषेवितम्
समाहितधियो यूयं शृणुध्वं गदतो मम ३
कृतोपनयनो वेदानधीयीत द्विजोत्तमाः
गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे स्वगृह्योक्तविधानतः ४
दण्डी च मेखली सूत्री कृष्णाजिनधरो मुनिः
भिक्षाचारी ब्रह्मचारी स्वाश्रमे निवसन्सुखम् ५